राँचीविश्वविद्यालयस्य पी-एच० डी० (संस्कृतम्) उपाधिप्राप्तये

प्रस्तावितं शोधप्रारूपम्

(मानविकी संकायः)

स्नातकोत्तर-संस्कृतविभागः राँचीविश्वविद्यालयः, राँची

“विविधशास्त्रेषु चित्तशुद्धेः उपायानां समीक्षात्मकमध्ययनम्”

शोधनिर्देशिका

डॉ० निमिषा कुमारी
सहायक प्राध्यापिका
संस्कृतविभागः
डोरण्डा कॉलेज, राँची

शोधार्थी

रुमिता माहात

भूमिका

संस्कृते 'चित्त' शब्दस्य अर्थः 'चेतना', 'शुद्धि' शब्दस्य अर्थः शुद्धिकरणम्तथा परिष्करणम्, चित्तशुद्धिः मनसः शुद्धिः, कस्मिन् अपि आध्यात्मिकमार्गे प्रगतिः आधारः इति व्याख्यातुं शक्येते। चित्तं शुद्धं सार्वभौमिकं चैतन्यं यत् विचारेण अहंकारेण च मेघं वा अशुद्धं वा भवति। शुद्धं चैतन्यं चित्तं वा सर्वसृष्टेः आधारः। अहंकारः यद्यपि मनः उत्पद्यते तथापि मनः अशुद्धं कुर्वन्त विचारतरङ्गा जनयति। यदा एताः तरङ्गाः शान्ता भवन्ति तदा एव शुद्धचैतन्यं प्राप्तुं शक्यते। एवं मनः शुद्धिस्थितिः यस्मिन् शान्तिः प्रेम आनन्दः, सत्यं च लभ्यते। अतः चित्तशुद्धिः आत्मासाक्षात्कारप्रकारः इति मन्तव्य, यत्र अहंकारः प्रत्तीयते सचिदानन्दः च विश्वचैतन्येन सह स्मर्यते, इति अहंकारः, मनसः शरीरमनसः आत्मनः दिव्यः च संयोगं निर्मातुं विशर्तः।

चित्तशुद्धेः पञ्चस्तराणि १.मूढः २.क्षिप्तः ३.विक्षिप्तः ४.एकाग्र ५.निरुद्धः। चित्तशुद्धेः प्रमाणग्रन्थः दर्शनशास्त्रम्। मूलरुपम् अपि वेदान्तशास्त्रम्। अपि च संस्कृतजगति काव्यशास्त्रम्, व्याकरणशास्त्रम्, वेदशास्त्रम्, धर्मशास्त्रम् इत्यादीनि विविधानि शास्त्राणि सन्ति यत्र अनुसन्धानेन चित्तशुद्धेः उपायाः वर्णयितुं शक्यते।

❖ शोधस्य आवश्यकता -

मानवः सदा सर्वदा सुखप्राप्तार्थं प्रयत्नं करोति। एषः सुखः नित्य-अनित्यभेदेन प्रकारद्धयं भवति। इन्द्रियः तथा विषयसम्बन्धेन यत् सुखं लभ्यते तत् क्षणिकं भवति, परन्तु मानवाः तत् न अवगच्छन्ति, तस्य एव पृष्ठभागे धावन्ति। तेन धर्मं परितेज्य अधर्मपथे प्रवहन्ति। तदा ते न अवगच्छन्ति यथा समाजे यः प्रतिदिनं मलिनवस्त्राणि परिधाने अभ्यस्तः भवति, तस्य कृते दुर्गन्धवस्त्रस्य सम्बन्धमेव नास्ति अर्थात् स्वच्छवस्त्रस्य मूल्यं न भवति, तथैव प्रदूर्षणयुक्तस्थाने यः निवसति सः दुःखे अस्ति इति कदापि न स्वीकोति। एतादृशाः जनाः तेन कारनेन पापकार्यं कुर्वन्ति, येषां मनः कलुसितः भवति। तदर्थं चित्तशुद्धेः आवश्यकता वर्तते। एतादृशी

परिस्थितिषु भारतीयज्ञानपरम्परा आधारेण यदि पश्यामः तर्हि संस्कृतवाङ्मये विविधशास्त्रेषु चित्तशुद्धेः उपायाः परिलक्ष्यन्ते। वेदान्तशास्त्रे गीतायाः चित्तशुद्धिविषयं विभिन्नगवेषकैः आलोचितम्। यथामति पूर्वकृता गवेषणामूलकग्रन्थान् दृष्ट्वा पर्यालोच्य वर्णयितुं शक्यते। यत् भारतीयज्ञानपरम्पराधारेण विविधशास्त्रे चित्तशुद्धेः के उपायाः सन्ति इति। मया स्वदृष्टिभङ्ग्यां प्रवन्धेऽस्मिन् सुसंवद्धरुपेण विविधशास्त्रेषु चित्तशुद्धेः उपायाः वर्णनं क्रियते।

❖शोध-शीर्षकः – विविधशास्त्रेषु चित्तशुद्धेः उपायानां समीक्षात्मकमध्ययनम्।

❖ शोधस्य सीमाङ्कनम् –

संस्कृतभाषयाः वस्तुनि शास्त्राणि सन्ति। यथा- वैदिकशास्त्रम्, धर्मशास्त्रम्, काव्यशास्त्रम्, दर्शनशास्त्रम्, व्याकरणशास्त्रम्, विज्ञानशास्त्रम्, योगशास्त्रम्, इत्यादयः। एतेषु सर्वेषु शास्त्रेषु चित्तशुद्धेः उपायाः वर्णिताः सन्ति। परन्तु प्रबन्धेऽस्मिन् अनुसन्धात्र्या शास्त्रचतुष्टयं तथा वैदिक-धर्म-काव्य-दर्शनशास्त्रेषु अध्ययनं क्रियते।

❖ शोधस्य उद्देश्यानि-

मुख्योद्देश्यम् - चित्तशुद्धेः उपायानाम् अन्वेषणम्।

गौणोद्देश्यानि –

1.विविधशास्त्राणामध्ययनम्।

2.चित्तशुद्धिविषये ज्ञानसम्पादनम्।

3. अज्ञानविषये ज्ञानसम्पादनम्।

4.वर्तमानसमाजे चित्तशुद्धेः प्रासङ्गिकतायाः पर्यालोचनम्।

5.अज्ञानः दुरीकरणस्य सामर्थार्जनम्।

❖ मुख्यविषयवस्तुः

⇨ चित्तशुद्धेः स्वरूपम् –

शुद्धं चैतन्यं चित्तं वा सर्वोत्कृष्टाधारः। अहंकारः यद्यपि मनसि उत्पद्यते तथापि मनः अशुद्धं कुर्वन्तः विचारतरङ्गाः जनयति। यदा एताः तरङ्गाः शान्ता भवन्ति तदा एव शुद्धचैतन्यं प्राप्तुं शक्यते। मनः शुद्धिः स्थितिः यस्मिन् शान्तिः प्रेम, आनन्दः सत्यं च लभ्यते।

अतः चित्तशुद्धिः आत्मासाक्षात्कारप्रकारः इति मन्तव्य यत्र अहंकारः प्रत्तीयते, सचिदानन्दः च विश्वकर्मन् येन सह स्मर्यते, इति अहंकारमनसः शरीरमनसः आत्मनः दिव्यः च संयोगं निर्मातुं विशर्तः।

❖वैदिकशास्त्रे चित्तशुद्धेः उपायाः -

श्वेताश्वतरोपनिषद् -

श्वेताश्वतरोपनिषद् अनुसारे चित्तशुद्धिमार्गः परमात्मानः दिव्यशक्ति ध्यायमानानां कृते एव। ये ऋषयः सर्वप्रेषक परमात्मानः अवगताः, ते हृदये अन्तः अवगताः अर्थात् तद् आश्रित्य तस्मिन् पूर्णतयालीनः अभवन्। जन्ममरणगभर्भात सदा मुक्ताः तेषां मार्गानुसरणेन वयम् अपि जन्ममरणात् मुक्तः परमात्मनि लीनः भवितुम् अर्हति।

"उदगीतमत्य परमं तु ब्रह्म तस्मिं स्वयं सुप्रतिष्ठात् क्षरं च।
अत्रान्तरं ब्रह्मविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः॥

ईशोपनिषद :-

"विद्याच विद्यां च यस्तद वेदोभयं सह।
अविद्यया मृत्युं तीत्र्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते।।"

यः पुरुषः ज्ञानतत्त्वं कर्मतत्त्वं च सम्यक् ज्ञातुं शक्नोति। स कर्मस्थितौ मृत्युम् अतिक्रम्य ज्ञानस्य अनुष्ठाने अमृतम उपभोगं करोति। यो जनः स्वजाति स्थिति विहितकर्माणि न बाधते। तदनुसारं दम्भक्रोधलोभविहीनः सन् वर्तते । तेन तस्य जीवनमपि निरपेक्षसुखं वर्तते।

एतादृशानां संस्काराणां परिणामेण तस्य हृदयात् सर्वे दोषाः विकाराः च निष्कामिताः भवति, सःशुद्धः भवति। अक्षय देवपूजनेन सह अक्षयस्य परमेश्वरस्य पूजां कृत्वा पुरुषः परममृतस्य दर्शनं प्राप्नोति ।

❖ धर्मशास्त्रे चित्तशुद्धेः उपायाः-

जातकर्म (घृतादि चुडाकरण कर्मजात शिशुस्य मुखे मन्त्रोच्चारणादिपूर्वकम् ददाति) मोजीवन्धन (उपनयन) इत्यादयः संस्कारेण द्विजातीयाः वीजगत मातुः अशुद्धगर्भे वसति पापात् आत्मानं शुद्धयति ।

❖काव्यशास्त्रे वर्णितं चित्तशुद्धेः उपायाः

रत्यादिस्थायिभावस्य शकुन्तलादीनि आलम्बनकारणानि, चन्द्रिकादीनि उद्दीपनकारणानि अश्रुपातादीनि कार्याणि, चिन्तादीनि सहकारिकारणानि समुचित ललित सन्निवेश चारुणा काव्येन सहृदयाः अनुभवन्ति। ततः रत्यादिवासनोपतसहृदयतया तेषां कारण कार्य सहकारिणा पुनः पुनः अनुसन्धान कुर्वन्ति। अनुसन्धानमिदं भावना चर्वणा वेत्यभिधीयते। भावना प्रसूतायाम् अस्याम् अवस्थायाम 'इयमस्य प्रियतमा', 'इयमस्य न प्रियतमा', 'इयं ममैव इयं न ममैव' इत्यादि व्याक्ति निशेष सम्वन्धस्य स्वीकारः परिहारो वा न भवति, सामान्य सम्बन्धस्य बोधो भवति। तेन पूर्व या दुष्यन्तस्य प्रियतमारुपेण प्रतीता अभवत्, सम्पति सा सामान्यप्रियतमारुपेण प्रतीयते, ततः सहृदयैः विभवादीना सामयिकतया भावना भवति, अस्याः भावनायाः अलौकिक व्यञ्जनाव्यापारः अभिव्यज्यते ।

अनेन व्यापारेण सहृदयाणाम् अज्ञानावरणं दूरीक्रियते। तदा सहृदयस्य आत्मनः प्रमातृत्वं निगलित भवति। अपि च विषयान्तरस्य ज्ञानं न जायते। एवमेत आत्मा शुद्धचैतन्यस्वरुपो भवति।

काव्यप्रकाशः -'सद्यःपरनिव्वृतये'

काव्यपाठकं काव्यं पठति एव तस्य काव्यस्य स्वादः भवति, अस्य काव्यामृतरसास्वादेन पाठकस्य मनः आनन्दं भवति। रसास्वादेन यः परमानन्दस्य भावेन मानवाः चित्तशुद्धिः भवति। "सकलप्रयोजनमौलिभूतं समन्तरमेव रसास्वादनसमूद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दं प्रभूसंमइतशव्द प्रधानवेदादि शास्त्रेभ्यः।

❖दर्शनशास्त्रे वर्णितं चित्तशुद्धेः उपायाः -

वेदान्तदर्शने-

वेदान्तदर्शनमते चित्तशुद्धिः, अधिकारी काम्यकर्माणि करिव्यति, निषिद्धकर्माणि निषिद्धानि, नित्यनैमित्तिक प्रायश्चित्तोपासना कर्माणि करिव्यति। काम्यानि स्वर्गादीष्ट साधनानि ज्योतिष्टोमादीनि, निषिद्धानि नरकाद्यनिष्ट साधनानि ब्राह्मण हननादीनि, नित्यानि अकरणे प्रत्यवाय साधनानि सन्ध्यावन्दनादीनि, नैमित्तिकानि पुत्रजन्माड्पनुबन्धीनि जातेष्ट्यादीनि। प्रायश्चित्तानि पापक्षयमात्रसाधनानि चान्द्रायणादीनि। उपसनानि सगुणब्रह्मविषयकमानस व्यापार रुपाणि शाण्डिल्यविद्यादीनि।

जैनदर्शनम् -

बद्धहेत्वभावः मोक्षः। कर्मार्थं पूर्वजन्मकर्मकारणात् आत्मानः स्थितिः। जैनदर्शन प्रथम उक्त यत् कामवासनार्थं जीवेन सह सम्बद्धः अस्ति। कामवासनायाः मूलम् अज्ञानं मिथ्याज्ञानं वा। अस्य ज्ञानस्य कारणात् क्रोधः, लोभः, माया, अभिमानः, आत्मनि उत्पद्यन्ते। अतः अज्ञानं दूरीकर्तुं शक्यते चेत् एव जीवस्य मुक्तिः सम्भवति। एतत् अज्ञानं दुरीकर्तुं जैनः त्रयः उपायाः उक्ताः -

सम्यक् दर्शनम् -

सम्यक् ज्ञानम् -

सम्यक् चरित्रम् -

त्रयः अपि जैनदर्शने मानवजीवनस्य त्रिरत्नम् उच्यते। तत्त्वाधिगम सूत्रस्य प्रथम एव उमस्वामी उक्तवान् - "सम्यग्दर्शन-ज्ञान- चरित्रानि मोक्षमार्गः।"

बौद्धदर्शनम् -

अविद्याभावः ज्ञानप्रभावेन मोक्षः। नित्यविज्ञानं आत्मा। चित्तशुद्धेः कृते बुद्धदेवः अष्टविधमार्गस्य सन्धानं दत्तवान्। सम्यक् दृष्टिः, सम्यक् संकल्यः, सम्यक् वाक्, सम्यक् कर्मान्तः, सम्यक् आजीवः, सम्यक् व्यायामः, सम्यक् स्मृतिः च। सः नैतिकशिक्षामूले दार्शनिकसिद्धान्तम उक्तवान् येन अज्ञानस्य निराकरणं भवति, प्रतीत्यसमुत्पादवादः, कर्मवादः, क्षणभङ्गवादः नैरात्म्यवादः।

न्यायदर्शनम् -

न्यायदर्शनस्य षोडश पदार्थज्ञानात् मुक्तिः प्राप्यते। द्वादश आत्मा इत्यादयः प्रमेय पदार्थज्ञानात् मुक्तिलाभं भवति।

प्रमाणम् - प्रमाकरणं प्रमाणम्।

प्रमेय - आत्मा शरीरेन्द्रीयार्थवुद्धिमनः प्रवृत्तितोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्। संशयः- एकस्मिन् धर्मणि विरुद्धनानार्थावमर्शः। दृष्टान्तः - वादि-प्रतिवादिनोः सत्प्रतिपन्तिविषयोऽ थर्थो दृष्टान्तः।

प्रयोजनम् - येन प्रयुक्तः प्रवर्तते तत् प्रयोजनम्।

सिद्धान्तः - प्रामणिकत्वनाभ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्तः।

योगदर्शनम्

मनः शुद्धिं प्राप्तुं योगस्य सर्वपक्षेषु विशेषत् पतञ्जलिना वर्णितानां अष्टाङ्गानाम् अभ्यासः महत्वपूर्णः अस्ति।मनसःशुद्धिः प्रामाणिकेन नित्येन च अभ्यासेन भविष्यति यावत् परिणामस्य कस्यापि पूर्वं विचारस्य प्रति आसक्तिः नास्ति। मनसःशुद्धिः वस्तुतः योगस्य

शुद्धःस्वाभाविकःपरिणामःएव,तथा च तत् किमपि कार्यं कर्तव्यं लक्ष्यं वा न चिन्तनीयम्।

अष्टाङ्गानाम् अभ्यासः-

यमाः-"अहिंसा -सत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः।

नियमाः -"शौचं -सन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वर प्रणिधानि नियमाः "।

आसनम्-"स्थिरसुःखमासनम्".।

प्राणायाम-"तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः।

प्रत्याहारः-"स्वविषङ्गयासंप्रयोगे चित्तस्य सानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः"।

धारणा -"देशवन्धश्चित्तस्य धारणा"।

ध्यानम् -"तत्र प्रत्येकतानता ध्यानम्"।

समाधिः -"तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशुन्यमिव समाधिः"।

❖वर्तमानसमाजे चित्तशुद्धेः महत्त्वम्

वित्तशुद्धिः भवति, विषयाशक्तिः गत्वा तर्हि भ्रमः आगमिष्यति, यदि साधनायाः अनन्तरं मनः शुद्धं भवति, तर्हि सः एव स्वामी, स एव मनः प्राणः वुद्धिरुपः, सः एव ब्रह्म इति स्पष्ट भविष्यति।

यदि चित्तशुद्धिः नास्ति तर्हि ईश्वरस्य दर्शनं नास्ति। संसार धर्मात् मुक्तिः अपि नास्ति। कर्मयोगेन चित्तशुद्धिः भवति। आत्मसाक्षात्कार भवति, वयं सर्वे कर्म कुर्मः, परन्तु कर्मयोगं न कुर्मः, अतः वयं कर्माणि आवद्धानि परन्तु दुख अनुभवामः। मनसः विशुद्धे मनः कर्माणि अपि विशुद्धानि भवन्ति। चित्तशुद्धि लाभेन ईश्वरप्राप्तिः अन्वेषणं नयति।

❖उपसंहारः-

यदि जनाः चित्तशुद्धाः भवन्ति तर्हि हिंसायुद्धानि न भविष्यन्ति, भातृभेदूः न भविष्यन्ति, महापुरुषाणां वचनं सर्वत्र प्रसृतं भविष्यति।

शोधरूपरेखा

अध्यायविभाजनम्

* भूमिका
* प्रथमोऽध्यायः - (विविधशास्त्राणां परिचयः)

  वैदिकशास्त्रम्

  धर्मशास्त्रम्

  काव्यशास्त्रम्

  दर्शनशास्त्रम्
* द्वितीयोऽध्यायः - (चित्तशुद्धेः परिचयः)

  चित्तशुद्धेः स्वरूपम्

  चित्तशुद्धिः किमर्थम्

  चित्तशुद्धेः सामान्य उपायाः
* तृतीयोऽध्यायः - (वैदिकशास्त्रे वर्णितं चित्तशुद्धेः उपायाः)

  १.श्वेताश्वतरोपनिषद्

  २.ईशोपनिषद्

  ३.कठोपनिषद्

  ४.एतेरेयब्राह्मणम्

  ५.शतपथब्राह्मणम्
* चतुर्थोऽध्यायः - (धर्मशास्त्रे वर्णितं चित्तशुद्धेः उपायाः)

  १.मनुसंहिता

  २.अर्थशास्त्रम्

* पञ्चमोऽध्यायः (काव्यशास्त्रे वर्णितं चित्तशुद्धेः उपायाः)

१.रसगङ्गाधरः

२.काव्यप्रकाशम्

* षष्ठोऽध्यायः(दर्शनशास्त्रे वर्णितं चित्तशुद्धेः उपायाः)

नास्तिक दर्शनम्

१. जैनदर्शनम्

२. वोद्धदर्शनम्

आस्तिक दर्शनम्

१.वेदान्तदर्शनम्

२.न्यायदर्शनम्

३.योगदर्शनम्

४.सांख्यदर्शनम्

* उपसंहारः।

* ग्रन्थपञ्जी।

विशेष -उपर्युक्तेषु अध्यायेषु आवश्यकतानुसारं परिवर्तनं सम्भवति।

❖ग्रन्थपञ्जी :-

१.केशवमिश्रः, तर्कभाषाः, सप्पा, डः सत्यजित् लायेक, कलकाता, संस्कृत बुक डिपो ।

२.मनुसंहिता, सम्पा, डः मानवेन्दु वन्धोपाध्याय शास्त्री, कलकाता, संस्कृत साहित्य परिषद्।

३. उपनिषद्, गोरखपुर, गीताप्रेस ।

४.श्री श्रीसदानन्द योगीन्द्रः, वेदान्तसारः, सम्पा, विपदभञ्जन पाल, कलकाता, संस्कृत पुस्तक भाण्डार ।

५.अध्यापिका श्रीमती शान्ति वन्द्योपाध्यायः,वैदिक पाठसंकलन, कोलकाता -७०० ००६ ।

६.श्रीनारायण चन्द्र गोस्वामी, तर्कसंग्रहः, कलकाता, संस्कृत पुस्तक भाण्डार ।

७.श्री नारायण चन्द गोस्वामी,सांख्यतत्त्वकौमुदी, कोलकाता, संस्कृत पुस्तक भाण्डार ।

हस्ताक्षरम्